

Əlyazması hüququnda

SƏADƏT VAQİF qızı ABDULLAYEVA

**QOBUSTAN ABİDƏLƏRİ AZƏRBAYCANIN QƏDİM DÖVR
TARİXİNİ ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN İLK MƏNBƏ KİMİ**

**İxtisas: 5509.01 – Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq
və tarixi tədqiqat üsulları**

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika" kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər

**Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
A.C.İSGƏNDƏROV**

Rəsmi opponentlər:

**Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Ş.F.FƏRZƏLİYEV**

**Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Ə.A.DADAŞOV**

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin "Elmi
ekspozisiya və sərgilərin təşkili" şöbəsi

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində 5503.02 – "Vətən tarixi", 5502.01 – "Ümumi tarix", 5507.01 – "Beynəlxalq münasibətlər tarixi" və 5509.01 – "Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları" ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının "___" _____ 2016-cı il tarixli iclasında saat ____⁰⁰-da keçiriləcəkdir

Ünvan: AZ1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115.

Dissertasiya işi ilə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat "___" _____ 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi
tarix üzrə fəlsəfə doktoru**

C.Ə. BƏHRAMOV

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanın qədim dövr tarixinin araşdırılmasında yazılı qaynaqlarla yanaşı, müvafiq olaraq arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri, eləcə də daş salnamələri, qayaüstü rəsmlər əvəzedilməz mənbələrdir. Belə mənbələr sırasında üzərində uzaq keçmişimizdən xəbər verən Qobustan abidələri xüsusi yer tutur. Qobustan abidələri ilk dəfə XX əsrin 30-cu illərin sonlarında diqqəti cəlb etmişdir. Lakin II Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar onları tədqiq etmək, bu regionda fundamental elmi axtarışlar aparmaq işi təxirə salınmış və onların müntəzəm tədqiqinə yalnız 1947-ci ildən başlanmışdır. İkinci Dünya Müharibəsinin sona çatmasından sonra geniş vüsət almış Qobustan abidələrinin tədqiqi nəticəsində burada qədim dövrdən insanların yaşaması və özünəməxsus mədəniyyət yaratması məlum olmuşdur. Tanınmış arxeoloq İshaq Cəfərzadə Qobustan qayaüstü təsvirlərinin ilk tədqiqatçısı olmuşdur.

Qobustan abidələrinin tədqiqi ölkəmizin hədudlarından kənara çıxmış və dünya elmi nümayəndələri tərəfindən minnətdarlıq və razılıq hissi ilə etiraf edilmişdir. 1981-ci və 1984-cü illərdə bu petroqlifləri tədqiq etmək üçün Qobustana xüsusi səfərlər təşkil edən Tur Heyerdal Xəzər sahillərini (sonralar su yolları vasitəsilə şimala və cənuba doğru yayılan) böyük bir sivilizasiyanın beşiyi hesab etmişdi.¹

Qobustan rəsmləri ulu əcdadlarımızın yaşadığı gerçəkliyə və mühitə baxışın, həyat şəraitini, ibtidai inanclarını əks etdirir. Bu möcüzəli qaya rəsmləri ərazini yalnız qədim insan məskəni kimi deyil, həm də Azərbaycan xalqının ən qədim dövrlərə aid tarixini öyrənmək baxımından qiymətli mənbədir. Üzə çıxarıldığı gündən tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan bu heyrətamiz abidələr uzaq keçmişimizin maraqlı tarixi bir səhifəsidir.

Problemin aktuallığını şərtləndirən başlıca amillərdən biri Azərbaycanın qədim dövr tarixinin Qobustan abidələri əsasında bir mənbə kimi öyrənilməsidir. Belə ki, Azərbaycan milli tarixşünaslığında ilk dəfə tarixi mənbə kimi müraciət olunan Qobustan abidələrində Azərbaycanın Üst Paleolit dövründən orta əsrlərə qədərki böyük bir zaman kəsiyi əks olunmuşdur. Həm azərbaycanlı tədqiqatçılar, həm də xarici tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, Qobustan petroqliflərinin ən qədim hissəsi bəşəriyyətin inkişafının ilkin çağlarında yaranmışdır. Bu təsvirlər öz sadəliyi və primitivliyinə baxmayaraq, ibtidai insanın özünüifadə formasının ən təkmil nümayişi kimi olduqca qiymətlidir. Bu petroqliflər həm də informativ həyat mənzərəsidir.

Problemin aktuallığını şərtləndirən digər bir məqam isə Qobustan və digər abidələrdən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları əsasında ölkəmizin

¹ Əliyev T. "Tur Heyerdal və Azərbaycan". www.dspace.khazar.org

ərazisində mövcud olmuş daş dövrü, xüsusilə Mezolit dövrünün inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Azərbaycanda mövcud olmuş Üst Paleolit, Mezolit, Neolit, Eneolit, Tunc və Erkən Dəmir dövrü insanların həyat şəraitini, əmək alətlərinin hazırlanma texnikasını, tipologiyasını, ovçuluq təsərrüfatının Qobustan qayaüstü təsvirləri vasitəsilə daha ətraflı öyrənilməsi Azərbaycanın qədim dövr tarixinin mənbəşünaslıq bazasının daha da gücləndirilməsində ən aktual bir problem kimi qarşıda durur.

Ən nəhayət problemin aktuallığını şərtləndirən sonuncu bir məqam Qobustan abidələrinin ölkəmizin hədudlarından kənarda böyük əks-səda doğurmasıdır. Belə ki, 2007-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın səyi və təşəbbüsü sayəsində Qobustan abidələrinin Dünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir. 2011-ci ildə isə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Qobustan Milli Tarix-Bədii Qoruğu ərazisində çox müasir və qeyri-adi muzeyin tikilməsi isə qədim tarixi-mədəni irsimizə ölkə başçısı tərəfindən göstərilən diqqət və qayğının ən bariz təəcəssümüdür. Bu mənada dünyada sırf qayaüstü rəsmlərdən ibarət yeganə muzeydə maddi-mədəniyyət nümunələrinin hifz edilməsi Azərbaycanın qədim dövr tarixinə müraciət edilməsini aktual edir. Məhz göstərilən bu amillər Azərbaycanın qədim tarixinin və mədəniyyətinin dünyada təbliğində mühüm vasitə hesab oluna bilər. Həmçinin belə bir mövzuya müraciət olunması indiki zamanda Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı müharibə şəraitində də düşməne vurulan mənəvi-ideoloji zərbədir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqat işi bilavasitə Üst Paleolit dövründən Erkən Dəmir dövrünə qədərki tarixi prosesləri Qobustan abidələri əsasında öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bununla yanaşı, həm vətən tarixşünaslığında, həm də xarici ölkə tarixşünaslığında problemin tədqiqı ilə bağlı araşdırmalar diqqətlə öyrənilərək tədqiqat işi şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölünmüşdür:

- ◆ Qobustanın abidələrinin tədqiqatlarda əksi. Burada Qobustan abidələri həm vətən tarixşünaslığında, həm də xarici tarixşünaslıq əsasında öyrənilir;

- ◆ Qobustan abidələri Azərbaycanın qədim dövr maddi-mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Burada əsasən Qobustanın Üst Paleolit dövrü və Mezolit dövrü abidələri, Qobustanın Neolit və Eneolit dövrü, eləcə də Qobustanın Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələri Azərbaycanın qədim dövr tarixinə dair mənbə kimi öyrənilir;

- ◆ Qobustan petroqlifləri Azərbaycanın qədim dövr mənəvi mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Burada əsasən Qobustan petroqliflərində sosial strukturun və təsərrüfat həyatının əksi, Qobustan abidələri əsasında Azərbaycanın qədim dini inancları, astronomik məlumatlar və qədim dövrdə yaşayan insanların ibtidai incəsənəti mənbə kimi araşdırılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi “Qobustan abidələri”nin tarixi mənbə kimi öyrənilməsidir. Bu məqsədin Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə gerçəkləşdirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- ♦ Xronoloji ardıcılığa riayət etməklə “Qobustan abidələri”nin mənbə baxımından məzmununu səciyyələndirilmiş;

- ♦ Xarici ölkələr və Azərbaycan tədqiqatçılarının Qobustan abidələrin sistemli araşdırılması müəyyənləşdirilmiş;

- ♦ Qobustanda qeydə alınmış çoxsaylı qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi ilə bağlı müxtəlif tədqiqat işləri, elmi əsər və məqalələrin istiqamətləri mənbə baxımından müəyyən edilərək təhlil edilmiş;

- ♦ Üst Paleolit, Mezolit, Neolit, Eneolit, Tunc və Erkən Dəmir dövrlərində aşkar edilmiş ayrı-ayrı petroqliflərin və maddi mənbələrin inkişaf xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş;

- ♦ Qobustanın Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ və Yazılıtpə həddlərində aşkara çıxarılmış maddi və mənəvi mənbələrin, Azərbaycanın Mezolit dövrünə dair mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsində rolu müəyyənləşdirilmiş və həmin abidələrinin tarixi mənbə kimi rolu səciyyələndirilmiş;

- ♦ Qobustan ərazisində yaşayan qədim insanların məskunlaşma areallarının xarakterik xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş;

- ♦ Qobustan abidələrinin araşdırılmasının əsas missiyası, məqsəd və vəzifələri göstərilmiş;

- ♦ Qobustan abidələrinin müqayisəli təhlili, eləcə də petroqliflərin semantikasi əsasında Azərbaycanın qədim dövrünün öyrənilməsində mühüm mənbə olduğu sübut edilmişdir.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi. Qobustan abidələri indiyədək vətən tarixşünaslığında mənbə kimi tədqiqat obyektı olmamışdır. Problem əsasən daha çox arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan tarixinin Üst Paleolit dövründən Erkən Dəmir dövrünə qədər maddi-mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, XX əsrin ortalarına qədər Azərbaycanın qədim dövrünə maraq kommersiya məqsədləri daşımış və daha çox xarici həvəskarların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Vətən tarixşünaslığında Qobustan abidələrinin öyrənilməsində İ.M.Cəfərzadənin tədqiqatları xüsusilə qeyd olunmalıdır. İ.M.Cəfərzadə 1947-ci ildən etibarən Qobustan abidəsinin tədqiqinə başlamış və öz tədqiqatlarında qaya və daşlar üzərində külli miqdarda insan, heyvan və s. təsvirlər, çoxlu işarələr qeydə almışdır.¹ Tədqiqatçı maddi və mənəvi mənbələr əsasında

¹ Cəfərzadə İ.M. Qobustan qayalarında təsvirlər // Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri. II cild, Bakı: 1957, s.325; yenə onun. Azərbaycanın qədim tarixi. Azərb.SSR Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, c.I, Bakı: 1961, s.454; yenə onun. Qobustan. Qayaüstü

Qobustanın fauna və florasını dəyərləndirir, uzaq keçmişdə onun bu cəhətdən zəngin olması qənaətinə gəlir. İ.M.Cəfərzadə öz məqalə və əsərlərində tədqiq etdiyi mənbənin əsasən Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ və Yazılıtpə dağları hüduqlarında aşkara çıxarıldığını qeyd etmişdir. On minlərlə qaya parçası və daş nəzərdən keçirilmiş, onların təxminən 750-sində, əksəriyyəti şibyə qatının altında insan, heyvan kontur və siluet rəsmləri, müxtəlif işarələr və yazılar üzə çıxarılmışdır. İ.M.Cəfərzadə, C.N.Rüstəmov və F.M.Muradovanın rəhbərliyi altında Qobustan ərazisində aparılan tədqiqat işləri nəticəsində Üst Paleolit, Mezolit, Neolit və digər dövrlərə aid çoxdəbətli düşərgələr qeydə alınmış və aşkara çıxarılmışdır.¹

İ.M.Cəfərzadənin tədqiqatları zamanı qədim dövrə aid əsas mənbə olan Qobustanın araşdırılması nəticəsində bu abidənin mövzu cəhətdən müxtəlifliyi təsbit olunmuşdur. Onların içərisində natural böyüklükdə kişi və qadın cinsli adamların, vəhşi öküz, dağ keçisi, maral, şir, habelə ceyran, vəhşi at, it, canavar, donuz və naməlum növ mənşəli heyvanların böyük miqdarda təsvirləri vardır.

İbtidai dövrdən orta əsrlərədək rəsmlərin, süjetlərin belə müxtəlif mövzulu olması, kompozisiyanın qurulması üslubu və həkkəlik texnikası Qobustan qayaüstü təsvirlərinin inkişaf mərhələlərini izləmək imkanı verir. Tədqiqatçı İ.M.Cəfərzadə bu abidənin tarixini müəyyən etsə də, yeni tədqiqatlar nəticəsində əldə ediləcək tapıntılar və dəlillər əsasında onların tarixinin daha qədim dövrlərə gedib çıxacağı ehtimalını da irəli sürür ki, bu da son onilliklər ərzində aparılmış araşdırmalar nəticəsində müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır.

Qobustan abidələrinin öyrənilməsində Azərbaycan SSR EA Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutlarının Qobustan arxeoloji ekspedisiyalarının fəaliyyətini də qeyd etmək lazımdır. Qeyd edək ki, təkcə 1981-ci il ərzində bu ekspedisiyanın tədqiqatları nəticəsində daş dövrünün bir düşərgəsində qazıntılar, axtarışlar aparılmışdır, həmçinin Tunc dövrünə aid iki kurqan qazılmışdır, qədim qayaüstü rəsmləri və insan fəaliyyətinin digər izləri olan 17 daş aşkar edilmişdir. Daş dövrü düşərgələrindən biri Böyükdaş dağının yuxarı terrasında üzərində qədim qayaüstü rəsmlərdən olan 43 və 44 sayılı daşların arasında tapılmışdır.²

rəsmlər. Bakı: 1999, s.259; yenə onun. Qobustan. Bakı: 1999, s.259 (təkrar nəşri)

¹ Hacıyev Ç. Qədim Qobustanın gələcəyi // Bakı qəzeti, 1 iyun 1978-ci il; Muradova F. Qobustanda qədim sitayiş yeri // Tarix və onun problemləri, 1997, №1, s. 144-147; yenə onun. Qobustan Tunc dövründə. Bakı: Elm, 1979, s. 118; yenə onun. Qobustanın tunc dövrü abidələrindən rəsmli daşlar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, №1, s. 47-54; yenə onun. Qobustanın sirləri açılır // "Bakı" qəzeti, 24 aprel 1969-cu il; Muradova F.M., Rüstəmov C.H. Qobustandan tapılmış tunc balta // Azərb.SSR EA-nın məruzələri, 1988, №4, s. 84-86.

² Рустамов Дж., Мурадова Ф. О результатах археологических исследований 1981

Altı cildlik “Azərbaycan arxeologiyası”nın birinci cildində Qobustanda aparılmış tədqiqat işlərinə və onun müxtəlif mərhələlərinin öyrənilməsinə sistemli yanaşma diqqəti cəlb edir. Kitabda həm nəzəri materiallar, həm də qaya üzərində olan petroqliflər ciddi maraq doğurur.¹

Tədqiqatçı-alim, akademik Vəli Baxşəliyev özünün 2006-cı ildə çap edilmiş “Azərbaycan arxeologiyası” adlı əsərində müəllif Azərbaycanın ən mühüm abidələri haqqında məlumat verir və onların mənbə baxımından araşdırılması, arxeoloji abidələrin tarixləndirilməsi və etnik mənsubiyyəti ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunur. Bu əsər Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu qədim mədəniyyətlər haqqında, o cümlədən bu ərazidə yaranmış Mezolit abidələri haqqında və bunların da əsas meyarı olan Qobustan İ.M. Cəfərzadənin tədqiqatları zamanı qədim dövrə aid əsas mənbə olan Qobustanın araşdırılması nəticəsində bu abidənin mövzu cəhətdən müxtəlifliyi təsbit olunmuşdur. Tədqiqatçı-alim, akademik Vəli Baxşəliyev özünün 2006-cı il ldə çap edilmiş “Azərbaycan arxeologiyası” adlı əsərində müəllif

Azərbaycanın ən mühüm abidələri haqqında məlumat verir və onların mənbə baxımından araşdırılması, arxeoloji abidələrin tarixləndirilməsi və etnik mənsubiyyəti ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunur.²

Arxeoloqlar C.N.Rüstəmov və F.M.Muradova Qobustanda çoxlu sayda yeni qayaüstü təsvirlər qeydə almış, elmi tədqiqatlar nəticəsində yeni-yeni faktlar və materiallar əldə etmişlər. Onlar bu barədə öz məqalələrində və apardıqları tədqiqatların nəticələri olan hesabatlarında məlumat vermişlər. Onlar Qobustanın maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında 200-dən artıq elmi məqalə və kitablar yazıb çap etdirmişlər. Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü öyrənmək üçün elmi əsərləri qiymətsiz mənbələr hesab edilir.

Tədqiqatçı Cəfərqulu Rüstəmov özünün “Qobustanda Mezolit dayanağı (Öküzlər-2)” adlı məqaləsində Azərbaycanın qədim sakinlərinin həyatının öyrənilməsində Qobustanda aşkar edilmiş “Öküzlər-2” düşərgəsinə aparılmış qazıntı və axtarışlar öz əksini tapmışdır. Müəllif qayaüstü təsvirləri sadalayır, onları dövrləşdirir və elmi tədqiqatlar zamanı əldə etdiyi digər maddi sübutlar vasitəsilə Qobustanın qədim sakinlərinin “Öküzlər-2” mağarasındakı həyatlarına aydınlıq gətirməyə çalışır və bunları Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində önəmli mənbə olduğunu bir daha təsdiqləyir.³

C.Rüstəmov “Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı” adlı məqaləsində⁴ Qobustanda Üst Paleolitə sonu və Mezolit dövrü üçün səciyyəvi olan ən

года в Гобустане // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1980-1981 гг.), Баку: “Элм”, 1986, с. 92-94.

¹ Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. I c., Bakı: 2008, 448 s

² Baxşəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası. I c., Bakı: “Elm”, 2007, 240 s.

³ Рустамов Д.Н. Работы Гобустанской экспедиции. АО. М., 1981, 1983, с. 424.

⁴ Rüstəmov C.N. Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı // Elm və həyat, 1993, №1-2, s.8-11.

qədim şəkillərin təhlilini verir, onları sistemli şəkildə qruplaşdırır, qadın və kişi şəkillərinin o dövrdə böyük məna kəsb etdiyini qeyd edir. Yəni bu rəsmlər qəbilədə ananın rolunun artdığı bir dövrə təsadüf etdiyini göstərir. O, qadın təsvirlərinin və qadın fiqurlarının yaranma səbəblərinə də toxunur.

O, digər tədqiqatçı-arxeoloqlardan fərqli olaraq, hələ çox qədim zamanlardan ibtidai insanların ananın əvəz edilməz məxluq, fərdləri dünyaya gətirən əsl “Allah” hesab etmələri ilə bağlayır. Həmçinin müəllif, qadın təsvirlərinin müxtəlif baxımlı olması səbəbini onun yaranma dövrünün dini və estetik tələbi və o dövr adamının təfəkkürünün xarakterində axtarır.¹

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Etnoarxeografiya” şöbəsinin elmi işçisi, Qobustan Milli Tarix Bədii qoruğunun direktoru M.Fərəcova da Qobustan abidələrinin öyrənilməsində xüsusi əməyi vardır.

Belə ki, müəllif Qobustan mövzusunda 40-dan çox elmi məqalə yazaraq petroqliflərin klassifikasiyası ilə diqqəti cəlb edir.²

Tədqiqatçı N.Müseybli də Qobustan abidələrinin öyrənilməsinə bir neçə elmi əsər həsr etmişdir. Müəllif Qobustan və Gəmiqaya təsvirlərindəki işarələr haqqında sanballı elmi mülahizələri ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçının Gəmiqaya və Qobustan qayaüstü təsvirlərinin müqayisəli təhlilini verməsi Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün öyrənilməsində mühüm ha-

¹ Rüstəmov C.N. Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı // Elm və həyat, 1993, №1-2, s.8-11.

² Fərəcova M. Azərbaycan qayaüstü incəsənəti. Bakı: Aspoliqraf, 2009, s. 384; yenə onun. Qobustan çalaları. Bakı: Elm, 2007, s. 128; yenə onun. Антропоморфные рисунки в Азербайджанских наскальных изображениях // İKOMOS jurnalı №3, 2000, s.17-21; yenə onun. Зооморфные рисунки в Азербайджанские наскальные изображения // İKOMOS jurnalı №3, 2000, s. 23-27; yenə onun. Azərbaycan qayaüstü rəsmlərində totemist anlayışlar// “Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalı, №3-4, 2000, s. 23-30; yenə onun. Гобустан. Книга Азербайджана // Мировой архив наскального искусства, Edizioni del Centro, İtaliya, 2001, s. 34-41; yenə onun. Azərbaycanda Paleolit dövrünə aid qadın və öküz rəsmləri haqqında bir neçə qeydlər // Milli Elmlər Akademiyasının elmi jurnalı, 2001, №2; yenə onun. Qobustan fondunun materiallarında animistik konsepsiyası dünya analoqları ilə müqayisədə // Azərbaycan və Azərbaycanlılar jurnalı, №9-10, Bakı, 2002; yenə onun. Azərbaycanda qədim ovçuların öküzə sitayışı // Azərbaycan və Azərbaycanlılar, 2002, №11-12; yenə onun. Человеческие рисунки в Азербайджанских наскальных изображениях. 3-й Международный симпозиум // “Xalça və Təbiiqi İncəsənəti”, 2003, 19-21 may, s.17-21; yenə onun. Azərbaycanda insan tarixinin qədim dövrdəki coğrafi mühiti // Təhsil Nazirliyinin Konfransı. Azərbaycan Dövlət Universiteti. 2003, 11-12 iyun, s. 45-49; yenə onun. Искусство Верхнего Палеолита в Азербайджане // Международная конференция. «Наскальные Искусства Мира», Москва: 2-7 октябрь, 2005, с. 24-29; yenə onun. Azərbaycanda qayaüstü incəsənətin dövrləşdirilməsi // Azərbaycan və Azərbaycanlılar jurnalı, Bakı, 2005, №1-6, s.14-22; yenə onun. Azərbaycan qayaüstü rəsmlərində əfsanələr və əsatirlər. Beynəlxalq Yaradıcı Elmi Simpoziumu “Əsatir, Millət, Ədəbiyyat”, Bakı: 2006, iyun, s. 16-19.

disə kimi qeyd olunmalıdır. Belə ki, ibtidai insan düşərgələri, erkən əkinçiməldar əhaliyə məxsus yaşayış məskənləri, dəfn abidələri, qədim qalalar və s. abidələr xalqımızın ulu keçmişindən bizə məlumatlar verən dəyərli, əvəzsiz yadigarlardır. Bu abidələr sırasında qayaüstü təsvirlər özünəməxsus yer tutur. Hər bir xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının qədim tarixinin öyrənilməsi üçün qayaüstü təsvirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir.¹

Tarixçi-arxeoloq F.M.Muradovanın tədqiqatları da bir çox təsvirlərin izahında mühüm rol oynamışdır.² Onun əldə etdiyi materiallar həm Daş dövrünün son mərhələlərinə, həm də Tunc və sonrakı dövrlərə aiddir.³

F.Muradova “Qobustanda qədim sitayiş yeri” adlı məqaləsində qədim qayaüstü rəsmlərin üzərində apardığı tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanın qədim sakinlərinin dini inancları haqqında maraqlı məlumatlar verir.⁴ F.Muradovanın bu məqaləsində qədim qobustanlıların Erkən Tunc dövründə Günəşə, öküzə və oda sitayiş etdikləri müqəddəs bir yeri barədədir. Bu yer Kiçikdaş dağı sahəsində “Firuz-2” düşərgəsinin şərq və cənub-şərq tərəflərində bir növ qapalı sahədir. Qeyd etmək lazımdır ki, F.Muradovanın məqaləsində müxtəlif qayaüstü təsvirlərə diqqət cəlb edilir. Yuxarıda qeyd olunan sahəni qərb tərəfdən 19, 97, 98, cənub tərəfdən 99, cənub-şərq tərəfdən 18, şərq tərəfdən üzərində iri konusvari yalaq qazılmış 20 sayılı daşlar əhatə edir. Müəllif çoxsaylı daş və qaya parçaları üzərində aşkar edilmiş günəş, öküz və qayıq təsvirlərini ön plana çəkir, həmçinin spiralvari təsvirləri, ocaq təsvirlərini qeyd edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, bunlar qədim qobustanlıların sitayiş yerləri olmuşdur, bir növ pır rolunu oynamışdır. Qobustanın qayaüstü təsvirlərinin qədim tariximizin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə rolu oynaması məsələsinə ümumiləşdirilmiş əsərlərdə də rast gəlinir.

S.Əliyevin redaktorluğu ilə 1996-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi” bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Ümumi şəkildə Daş dövründə, Tunc dövründə qədim Azərbaycan sakinlərinin həyatında Qobustan mədəniyyəti-

¹ Müseyibov N.Ə. Azərbaycanın qayaüstü işarə və damğaları (Qobustan və Gəmiqaya abidələrinin materialları əsasında). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 1998, 31 s.; yenə onun. Qobustan qayalarındakı işarə və damğalar. Azərbaycan tarixinin problemləri. Bakı: 1992, s. 6-8; yenə onun. Qobustan və Gəmiqaya təsvirlərindəki bir qrup işarə haqqında. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi problemləri. Bakı: 1992, s. 26-27; yenə onun. Qobustan petroqliflərindəki bir qrup işarə haqqında. Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu S.M.-Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı: 1994, s. 13-14.

² Muradova F. Qobustanın sirləri açılır // “Bakı” qəzeti, 24 aprel 1969-cu il.

³ Muradova F.M., Rüstəmov C.H. Qobustandan tapılmış tunc balta // Azərb.SSR EA-nın məruzələri, 1988, №4, s. 84-86.

⁴ Muradova F. Qobustanda qədim sitayiş yeri // Tarix və onun problemləri, 1997, №1, s. 144-147.

nin rolu və yeri izlənilmişdir, ümumi nəticələr çıxarılmışdır.¹

Bəzi Azərbaycan müəllifləri yazmış olduqları müxtəlif kitab, broşura və ayrı-ayrı məqalələrdə Qobustan abidələrinin xarakterinə, mahiyyətinə bu və ya digər prizmadan yanaşmağa çalışır, onları xarakterizə edir, mülahizələr söyləyirlər.² Onlar Azərbaycan tarixinin daş salnaməsi sayılan bu mənbənin öyrənilməsinin gələcək nəsillərə bir mənəvi ərməğan olacağını bildirirlər. Həmin müəlliflərdən N.Rzayevin “Əcdadların izi ilə” kitabçasını da göstərmək olar. O, bir sənətsünas tədqiqatçı kimi, Qafqaz Albaniyasının mədəniyyətinin, incəsənətinin inkişafını qədim dövrlərdən izləyərək VIII əsrədək gəlib çıxmış və bu məsələləri işıqlandırarkən Qobustan abidələrinə də toxunmuşdur.

Tədqiqatçı Vəli Əliyev “Gəmiqaya abidələri” adlı monoqrafiyasında Gəmiqaya-Qobustan abidələrinin müqayisəli təhlilini verərək, burada aşkar edilmiş petroqliflərin ən gec Mezolit dövrünə təsadüf etdiyini bildirmişdir.³

Azərbaycan arxeoloqu Vəli Baxşəliyev də yazmış olduğu “Azərbaycan arxeologiyası” adlı kitabında Qobustan daş mənbəsinin Azərbaycanın qədim dövr tarixində oynadığı rola diqqəti yönəldir və onu ciddi surətdə dəyərləndirir. O, Mezolit, Neolit və Eneolit dövrü abidələrinə dair mənbələrə əsaslanaraq onlara diqqət çəkərək oradakı qayaüstü təsvirlərə xüsusi əhəmiyyət verir və Azərbaycanın qədim sakinlərinin həyat tərzini və məşğuliyyətləri barəsində burada zəngin materiallar olduğunu qeyd edir.⁴

Vilayət Kərimov Gəmiqaya abidələrinə həsr etdiyi monoqrafiyasında da Qobustan petroqliflərinə diqqət yönəltmiş və qeyd etmişdir ki, Gəmiqayada aşkar edilən qayaüstü təsvirləri quruluş formalarına, dəstixətinə əsasən Qobustan, Abşeron və Kəlbəcər abidələri ilə eynilik təşkil edir. Bu isə qədim dövrdə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanların həyat tərzinin eyni olması ilə əlaqədardır. Tədqiqatçının fikir və mülahizələrinə əsasən Qobustan qayaüstü təsvirlərinin araşdırılması nəticəsində burada aşkar edilən petroqliflər Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malik maddi və mənəvi mənbələridir.⁵

Tədqiqatçı Ş. Əliyev öz məqaləsində Qobustanda aşkar edilmiş mənbələrə əsasən qadın təsvirlərinin semantikasına toxunur. O, diqqəti qədim insanların ibtidai incəsənətinə çəkərək onların arasında qadın təsvirlərinin xü-

¹ Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c., Bakı: 2007, 520 s.

² Rzayev N.R. Əcdadların izi ilə. Bakı: 1992, 103 s.; Rasim Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: 2007, 397 s.; Seyidov A. Naxçıvan Kür-Araz mədəniyyəti abidələri. Bakı: 1993, 174 s. Yəni onun. Naxçıvanın ilk tunc dövründə abidələri və onların dövrəşdirilməsi. Bakı: 2000, 86 s.

³ Əliyev V. Qobustan // Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi, 1968, №3, s. 47-50.

⁴ Baxşəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası. I c., Bakı: 2007, 240 s.

⁵ Керимов В. Гямигая. Баку: 2005, 64 с.

susi yer tutduğunu qeyd edir.¹ Tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas Ramazan Qafarlı qədim qobustanlıların mifoloji təfəkkürünün formalaşmasına diqqət yetirir, onların ilkin inam və inanclarını qələmə alır.² Y.Səfərovun “Azərbaycanın sinifli cəmiyyətə qədərki tarixinin sovet tarixşünaslığı” adlı monoqrafiyasında Qobustan abidələrinin Azərbaycanın qədim dövr tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti izlənilir.³ C.Tağıyev öz məqaləsində Qobustan mədəniyyəti dünyanın bir sıra qabaqcıl mədəniyyətləri ilə müqayisə edir. O belə bir qənaətə gəlir ki, Qobustan abidələri Mesopotamiyadan daha qədim mədəniyyət ocağıdır və burada vaxtilə yaşayıb zəngin mədəniyyət qurmuş indiki azərbaycanlıların ulu babaları öz mədəniyyətlərini qapalı saxlamamış qonşu və uzaq məmləkətlərin xalqlarına da yaymışlar, onlara mədəni təsir göstərmişlər.

Tədqiqatçı N. Rzayevin “Əsrlərin səsi” adlı monoqrafiyasında Azərbaycan ərazisində ibtidai mədəniyyətin yaranması və onun mərkəzlərindən biri kimi Qobustanın da adı çəkilir. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycanın ən qədim sənət abidələrini biz hələlik ancaq Qobustan qaya təsvirlərində görə bilirik. İti uclu daş ilə qaya üzərində cızılmış bu təsvirləri e.ə. XIII-X minilliyə aid edərək Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün mühüm mənbəsi kimi qiymətləndirir. Onlar siluet şəklində, ön, arxa və yan tərəfdən təsvir edilmiş, kürəklərində kaman olan ovçuların sxematik təsvirlərindən ibarətdir. Tədqiqatçı N. Rzayev qayaüstü rəsmlərin estetik xüsusiyyətlərini ön plana çəkir.⁴

T. Əliyevin dünya alimlərinin, xüsusilə də dünya şöhrətli norveçli tədqiqatçı-səyyah Tur Heyerdalın Azərbaycana səfərləri və onun Qobustan abidələri ilə tanışlığı və burada əksini tapmış mənbələrə istinad edərək verdiyi yüksək qiymət barəsində qələmə aldığı məqalədə tələbə gənclər, ziyalılar və geniş oxucu kütləsi üçün bu abidənin nə qədər böyük dəyərə malik olduğunu göstərir.⁵ Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiya işi yazılarkən dünya şöhrətli Azərbaycanın qədim dövrünü tədqiq edən M.Hüseynovun, Q.İsmayılzadənin və s. bu kimi alimlərimizin tədqiqat üsullarından, dəyərli məmləkətlərindən yeri düşmüşkən faydalanmışıq.⁶

¹ Алиев Ш. К семантике женских изображений Гобустана // Tarixi keçmişimiz, bu günümüz və gələcəyimiz yoxdur. Bakı: 1995, s.19-21.

² Ramazan Qafarlı. Mifoloji dərkətmənin ilkin mərhələləri: magiya və fətişizm // <http://www.azmif.net>

³ Səfərov Y. Qədim Azərbaycan: nə bilirik? Bakı: 1989, 157 s.; Səlimov R. Tarixi irsimiz Qobustan Dövlət Qoruğu // “Mədəniyyət” qəz., 2006, 1 iyul

⁴ Rzayev N.R. Əsrlərin səsi. Bakı: Azər nəşr, 1974, 79 s.

⁵ Əliyev T. Tur Heyerdal və Azərbaycan // Azərbaycan Arxeologiyası. 2002, c. 4., №1-2, s.145-148.

⁶ Hüseynov M.M. Azərbaycan arxeologiyası, Bakı: 1975, 178 s.; Исмаилзаде Г. К вопросу хронологической последовательности наскальных изображений Гобустана-

C.İsmayılovun “Azərbaycanın Üst Paleoliti” adlı namizədlik dissertasiyası işinin dördüncü fəslinin 6-cı bölməsi Qobustanda Üst Paleolit mədəniyyətinin tədqiqinə və təhlilinə həsr edilmişdir. Müəllif bu dövrdəki işiq üzü görmüş bir sıra məqalə və elmi ədəbiyyatdan istifadə edərək Qobustanın Üst Paleolit mərhələsinin mənzərəsini canlandırma bilmişdir.¹

Q.Aslanov “Abşeronda arxeoloji qazıntılar” adlı kitabında Qobustanda Mezolit-Neolit dövründə formalaşan zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət əsasında Azərbaycan əhalisinin metal dövrünə keçməsinə əsaslı şəraitin yaranmasından bəhs edir.²

Qobustan abidələri xarici ölkə tədqiqatçılarının diqqətindən də kənarda qalmamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, rus tədqiqatçısı A.A.Formozovun ibtidai incəsənət üzrə tədqiqatlarında, həmçinin L.Y.Ştenberqin, S.N.Bibikovun, N.Q.Boroznanın və başqalarının əsərlərində Qobustan mədəniyyəti haqqında, onun bəşər tarixində oynadığı rol barəsində bu və ya digər səpgidə fikir və mülahizələrə rast gəlmək olar. A.Formozov “İbtidai incəsənətə dair очерklər” adlı kitabında qədim dövrün önəmli mənbəsi kimi Qobustanın qədim qayaüstü təsvirlərinə ayrıca bir fəsil həsr etmişdir.³

Qobustan abidələrinin 1981-ci ildə Vətənimizə səyahət etmiş norveçli səyyah Tur Heyerdalın tədqiqatları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.⁴

Dissertasiyanın mənbə bazası. Dissertasiyanın geniş mənbə bazasını bir neçə qrupa bölmək olar:

Birinci qrup mənbələrə dissertasiyanın əsas mənbə bazasını təşkil edən “Qobustan abidələri” daxildir;

İkinci qrup mənbələrə isə Qobustan abidələrini müxtəlif vaxtlarda tədqiq etmiş Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərləri daxildir;

Üçüncü qrup mənbələri isə xarici ölkə tədqiqatçılarının əsərləri təşkil edir. Belə ki, bu əsərlər problemin mənbə bazasının özülü sayılan Qobustan abidələrinə ayrı-ayrı tədqiqatçıların baxışlarını əks etdirməklə dissertasiya işində yardımçı vəzifəsini daşıyır. Tənqidi yanaşmaq şərtilə bəhs olunan əsərlər mənbə kimi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Beləliklə, istifadə olunmuş mənbələr dissertasiya mövzusunun müxtəlif aspektlərini əks etdirərək bir-birini tamamlayır. Bu mənbələrin kompleks şəkildə və tənqidi təhlil əsasında tədqiqata cəlb edilməsi “Qobustan abidələri Azərbaycanın qədim dövr tarixini öyrənmək üçün ilk mənbə kimi”

на // Azərbaycan arxeologiyası, c.18, say 1, 2015, s. 19-31

¹ İsmayılov C.S. Azərbaycanın üst paleoliti. Tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 2006, 120 s.

² Aslanov Q. M. Abşeronda arxeoloji qazıntılar. Bakı: 1965, 247 s.

³ Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. Москва: 1969, - 326 с.

⁴ Əliyev T. Tur Heyerdal və Azərbaycan // Azərbaycan Arxeologiyası. 2002, c. 4, №1-2, s.145-148; Mirzəyev F. Qobustan: Qobustanın tarixi və gələcəyinə dair // “Elm və həyat” jurnalı, 1984, №4, s. 18-20.

mövzusunda dissertasiya işinin Vətən tarixşünaslığında obyektiv araşdırılmasına kömək etmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Dissertasiya işinin metodoloji əsasını obyektivlik və tarixilik prinsipləri, bütün mənbə və ədəbiyyatın kompleks şəkildə və tənqidi təhlil əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılmasına söykənən obyektiv tarixi tədqiqat metodu təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya Azərbaycanın qədim dövr tarixini Qobustan abidələri əsasında mənbə kimi öyrənən ilk tədqiqat işidir. Burada qədim tarixi dövrlərin bir-birini əvəz etməsi, onların inkişaf dinamikası Qobustan abidələri əsasında izlənilmişdir. Tədqiqat işində Qobustanda tədqiq olunmuş qayaüstü təsvirlər, maddi və mənəvi mənbələr, Roma imperatoru Domisianın Qobustan qayalarında yazdırdığı daş kitabə, orta əsrlərə dair ərəbcə yazılmış yazılar sistemli şəkildə tarixi faktlar və dövrlər baxımından şərh edilir ki, bu da onun elmi yeniliyini şərtləndirir. Tədqiq olunan mənbənin çoxşaxəliliyi, universallığı ilk dəfə olaraq bir sistem şəklində izahını tapır, belə ki, bəhs olunan dissertasiyaya qədər nəşr olunmuş elmi əsərlərdə Qobustan abidələrinə ayrı-ayrı elm sahələrinin marağı daxilində müraciət edilmişdir. Tədqiq edilən, müqayisəli təhlilə məruz qalan Qobustan abidələrinin xronologiyası müəyyənləşdirilmiş, onların bəzilərinin yaranma dövrü haqqında elmi ədəbiyyatda əvvəllər söylənilmiş fikir və mülahizələrə yeni petroqlif nümunələrinin tədqiq olunması əsasında tənqidi şəkildə baxılmışdır.

Tədqiqata cəlb olunmuş qayaüstü təsvirlərin semantikasının açılışı nəticəsində Azərbaycanın qədim dövr sakinlərinin həyata baxışları, düşüncə tərzləri, dini-ideoloji görüşlərinə dair yeni mülahizələr söylənilmiş və bunların tariximizin mənəvi mənbəsi olduğu bildirilmişdir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Qobustan abidələrinə universal bilgilərə malik tarixi mənbə kimi müraciət edilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi təkcə bunlarla bitmir, tədqiqat köhnə stereotiplərdən fərqli şəkildə, daha müstəqil, daha tənqidi aparılmış, tarixi fakt, tarixi hadisələrə məhz bu günün gözü ilə milli və nəzəri münasibət əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində toplanmış maddi-mədəniyyət nümunələri və onların təhlili, Qobustan abidələrinə dair elmi tədqiqat əsərləri, mənbə və dövrü mətbuat materialları, əldə edilmiş nəticələr və irəli sürülmüş təkliflər problemin mənbəşünaslığına yeni yanaşma prizmasından böyük elmi maraq kəsb edir. Dissertant problemin bütün tərəflərinin araşdırıldığını iddia etmir. Təqdim olunan dissertasiya işi Azərbaycanın qədim dövr tarixi, xüsusilə Qobustan abidələri ilə bağlı ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında, dərş vəsaitlərinin tərtib olunmasında, mühazirələrin və xüsusi kursların hazırlanmasında, tələbələrin kurs və buraxılış, magistrantların dissertasiya işlərinin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Müəllif əsər üzərində işləyərkən təkcə problemin öyrənilməsi və faktik

materialların toplanması ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda həmin faktları və sənədləri hərtərəfli və dərinlən təhlil etməyə, onlar arasındakı əlaqələri və ziddiyyətləri aşkara çıxarmağa, hadisələrin əsl mahiyyətini açmağa çalışmışdır.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasında, Tarix fakültəsinin Elmi Şurasında və AMEA Humanitar və İctimai Elmlər üzrə Problem Şurasında təsdiq olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin Bakı Dövlət Universitetinin elmi konfranslarında etdiyi məruzələrdə və çap edilmiş elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və mühüm petroqliflərin fotosəkillərdən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və elmi əhəmiyyəti əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, problemin öyrənilmə səviyyəsi və mənbə bazası şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin, tədqiqatın metodoloji əsası, elmi yeniliyi və əməli əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “**Qobustan qayaüstü təsvirlərinin tədqiqatlarda əksi**” adlı birinci fəslə iki yarımfəsildən ibarətdir. “**Qobustan abidələri Vətən tarixşünaslığında**” adlanan birinci yarımfəsildə Bakıdan 60 km cənub-qərbdə yerləşən Qobustanda 1939-cu ildə Azərbaycanın görkəmli tarixçi-arxeoloqu İshaq Cəfərzadə tərəfindən ilk dəfə petroqliflərin aşkar olunması və II Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq tədqiqat işlərinin bir müddət təxirə salınaraq, 1947-ci ildən ciddi surətdə arxeoloji qazıntı işləri aparılmasından bəhs olunmuşdur. Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq qurtaracağında Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ və Yazılı-təpə silsiləsində tapılmış bu qayaüstü təsvirlər müxtəlif dövrlü və müxtəlif məzmunlu olub, Azərbaycan xalqının qədim dövr tarixini öyrənmək üçün mühüm mənbə kimi ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Birinci yarımfəsildə Vətən tarixçi-arxeoloqlarının Qobustanda apardıqları tədqiqat işlərindən və onların burada aşkar olunan maddi və mədəni mənbələr haqqında fikir və mülahizələrinə diqqət yetirilmiş və müqayisəli təhlili verilmişdir.

Qobustanda təxminən minə yaxın Abşeron süxurlu əhəng daşları üzərində 3500-dən çox müxtəlif ölçülü rəsmlər qeydə alınmışdır. Bu rəsmlər mövzu baxımından olduqca müxtəlifdir. Daşlarda kollektiv əmək prosesi, o cümlədən taxıl biçini, qurban gətirmək, ov səhnələri, müxtəlif heyvanların vuruş səhnələri, dəvə karvanları və s. çox real canlandırılmışdır. Qobustan

qayalarının bir hissəsində adamlı və adamsız qayıq təsvirləri verilmiş, qayıqların burun hissəsində günəş şəkli çəkilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, böyük yastı daşlarda çox qədim Azərbaycan əyləncə oyunlarının, o cümlədən “pul-pula” və ya “ev köçdü” və ya “mə-rə-mə-rə”nin təsviri verilmişdir. Qobustandakı qayaüstü təsvirlərin yaşı çox böyükdür. E.ə. I minillikdə yaşamış ulularımızın adət-ənənəsi, təsərrüfat həyatı, ilkin incəsənət bu rəsmlərdən anlaşılır. Qayaüstü rəsmlərin bəziləri təsvirli yazılardır. Belə yazılar keçmiş köç və karvan yolları üzərindədir.¹ Bu təsvir indi qədim Azərbaycanın keçmiş iqlim şəraitini, o dövrün əhalisinin təsərrüfat həyatını, incəsənətini öyrənmək baxımından böyük tarixi-coğrafi, elmi əhəmiyyətə malikdir.²

İ.Cəfərzadə Qobustanda 5000-ə yaxın qayaüstü rəsm aşkar etmişdi. Həmin tarixi-mədəni yadigarların hamısı qeydə alınmaqla yanaşı, alimin ömür-gün yoldaşı, yaxın köməkçisi, Azərbaycanın ilk qadın rəssamlarından olan Səfiyyə xanım tərəfindən dəqiqliklə kağıza köçürülmüşdü.³

Tədqiqatçılardan C.Rüstəmov və onun həyat yoldaşı alim Firuzə Muradova qobustanşünaslığa misilsiz töhfələr vermişlər. Bu iki tarixçi-arxeoloq Qobustanda qədim insanlara məxsus 20 qayaüstü məskəni tədqiq etmiş, 40-a yaxın kurqanda genişmiqyaslı arxeoloji qazıntı işləri aparmış, üzərində təsvirlər olan 300 yeni qaya və daş aşkar etmişlər. Onların elmi araşdırmalarının nəticələri dünyanın bir çox tarixçi alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. İstər azərbaycanlı alimlər, istərsə də xarici tədqiqatçılar Qobustanın qayaüstü rəsmləri barədə yazdıqları əsərlərində belə bir yekdil nəticəyə gəlmişlər ki, Qobustan petroqliflərinin ən qədim hissəsi bəşəriyyətin inkişafının ilkin çağlarında yaranmışdır.

Tədqiqatçılar C.Rüstəmov və F.Muradovanın Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü öyrənmək üçün yazdıqları tarixi-arxeoloji əsərləri qiymətsiz mənbələr hesab edilir. Onların birgə elmi tədqiqatlarının bəhrəsi olan “Qobustan Kiçikdaş abidələri” adlanan monoqrafiyası tarix elminə misilsiz töhfədir. Tədqiqatçılar elmi araşdırmaları zamanı əldə etdikləri maddi və mənəvi mənbələr haqqında bu əsərdə geniş məlumatlar vermişlər. Burada yəni, Qobustanda ilk, əsaslı, tədqiqat işləri 1960 və 1961-ci illərdə müəlliflərin iştirakı ilə İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi altında “Ovçular” zağasında aparılmışdır. Qayaüstü təsvirlərdə əsasən kollektiv əmək, o cümlədən taxıl biçini, ov səhnələri, müxtəlif heyvanların vuruş səhnələri, dəvə karvanları,

¹ Müseyibov N.Ə. Azərbaycanın qayaüstü işarə və damğaları (Qobustan və Gəmiqaya abidələrinin materialları əsasında). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 1998, 31 s.

² Baxşəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası. I c., Bakı: Elm, 2007, 240 s.

³ Cəfərzadə İ.M. Qobustan qayalarında təsvirlər // Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri. II c., Bakı: 195, s.325; yenə onun. Azərbaycanın qədim tarixi. Azərb.SSR Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri. I c., Bakı: 1961, s. 454; yenə onun. Qobustan. Qayaüstü rəsmlər. Bakı: 1999, 259 s.

adamlı və adamsız qayıq təsvirləri, qayıqların burun hissəsində günəş təsviri və s. çox real canlandırılmışdır.¹

1965-ci ildən başlayaraq, müəllif C.N.Rüstəmovun rəhbərliyi, F.M.-Muradovanın iştirakı ilə Qobustan tarixi-arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Qobustanda 16 daşaltı sığınacaq tipli düşərgə, dörd Tunc dövrü yaşayış yeri, Yazılıtpədə pir sahəsi, 40-a qədər kurqan arxeoloji qazıntılarla tədqiq edilmiş, 6 yerdə yoxlama tədqiqat işləri aparılmışdır.²

İ.M.Cəfərzadədən sonra aparılmış arxeoloji qazıntılar və axtarışlar nəticəsində Qobustanda daha 400-ə yaxın, üzərində insan əli ilə yaradılmış abidə - təsvir, yalaq və s. olan daş və qaya aşkar edilib qeydə alınmışdır. Onlardan 140 ədədi Qobustanda "Anazağa", "Kənizə", "Öküzlər-2", "Firuz", "Firuz-2", "Ceyranlar" və "Qayaarası" kimi qədim düşərgələrdə, "Böyükdaş", "Dairə", "Çapmalı" kimi yaşayış yerlərində müxtəlif dövrlərə aid mədəni təbəqə altında, Tunc dövrü kurqanlarında qəbrin örtük və kromlex daşları arasında, qalanları Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ, Yazılıtpə sahələrində, qabaqlar qeydə alınmış daşlarla yanaşı və yeni sahələrdə, Kiçikdaş ərazisində Qayaaltı və Daşqışlaq sahələrində, eləcə də Qobustan qoruğu ərazisindən kənarda, Böyük Qobustanda Şıxqaya və Şonqardağ sahələrində aşkar edilmişdir.³ Qobustanda aparılmış tədqiqat işləri zamanı daşaltı sığınacaqlarda düşərgənin divarlarını təşkil edən qayaların mədəni təbəqə örtmüş aşağı səthlərində də yüzlərlə qədim təsvirlər aşkar edilmişdir. Qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi və xüsusən, dövrlərinin müəyyənləşdirilməsi işində mədəni təbəqə altından aşkar edilmiş bu kimi daşlar üzərin-

¹ Rüstəmov C.N. Qobustan: Kiçikdaş dağı abidələri. Bakı: E.D, NPS MMC, 2008, 316 s.; yenə onun. Qobustan petroqlifləri. I kitab, Bakı: Kooperasiya, 2003, 104 s.; yenə onun. Qobustan petroqlifləri. II kitab, Bakı: Kooperasiya, 2003, 118 s.; yenə onun. Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı // Elm və həyat, 1993, №1-2, s. 8-11; yenə onun. Qobustanda yeni tapıntılar // "Sovet kəndi" qəzeti, 28 mart 1971-ci il; yenə onun. Qobustanın qayaüstü rəsmləri // Ədəbiyyat və incəsənət, 18 yanvar 1980-ci il; yenə onun. Qobustan qayalarında "muzey" // "Bakı" qəzeti, 21 fevral 1967-ci il; yenə onun. Qobustanın "canlı" daşları yaşamalıdır // "Bakı" qəzeti, 8 dekabr 1968-ci il; yenə onun. Danışan şəkillər // "Sovet kəndi" qəz., 2 fevral 1967-ci il; yenə onun. Qobustan kitabı oxunur // "Bakı" qəz. 18 may 1970-ci il; yenə onun. Sehrli qayalar // "Bakı" qəz., 19 iyun 1969-cu il; yenə onun. Qobustan tariximizin güzgüsüdür // "Elm" qəzeti, №3-4, 28 yanvar 2000-ci il.

² Muradova F. Qobustanda qədim sitayış yeri // Tarix və onun problemləri, 1997, №1, s. 144-147; yenə onun. Qobustan tunc dövründə. Bakı: Elm, 1979, 118 s.; yenə onun. Qobustanın tunc dövrü abidələrindən rəsmli daşlar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, №1, s. 47-54; yenə onun. Qobustanın sirləri açılır // "Bakı" qəzeti, 24 aprel 1969-cu il; Muradova F.M., Rüstəmov C.H. Qobustandan tapılmış tunc balta // Azərb.SSR EA-nın məruzələri, 1988, №4, s. 84-86.

³ Rüstəmov C. Qobustan tariximizin güzgüsüdür // "Elm" qəzeti, №3-4, 28 yanvar 2000-ci il.

dəki qədim rəsmlərin elmi əhəmiyyəti qədərsizdir.

Tədqiqatçı Məlahət Fərəcovanın Qobustan abidələrinin arxeoloji yönündən öyrənilməsində mühüm xidmətləri olmuşdur.¹ Tədqiqatçı zoomorf, antropomorf qayaüstü təsvirlərə daha çox diqqət yetirmişdir. Qobustan qayalarında əsasən öküz təsvirlərinin daha çox olması və onları totemizm anlayışı ilə əlaqələndirərək qədim dövrdə öküzə sitayiş ayininin icrası məsələsinə toxunulmuşdur. N.Rzayev, Ş.Əliyev, C.Tağıyev, V.Baxşəliyev, Q.İsmayılzadə kimi tədqiqatçıların fikir və mülahizələrinə diqqət yetirilmiş, onların müqayisəli təhlili verilmişdir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə **“Qobustan abidələri xarici tədqiqatlarda”** adlanır. Qobustan abidələrinə təkcə Azərbaycan alimləri qiymət verməmişlər. Qobustan haqqında dünya alimləri həmişə yüksək fikir söyləmişlər. Özündə tarixin qədim çağlarının bir sıra sirlərini gizlədən bu tarixi abidə ayrı-ayrı tanınmış xarici tədqiqatçı-alimlərin də diqqətini cəlb etmişdir.

Özündə tarixin qədim çağlarının bir sıra sirlərini gizlədən bu tarixi abidə ayrı-ayrı tanınmış xarici tədqiqatçı-alimlərin də diqqətini cəlb etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, rus tədqiqatçısı A.A.Formozovun ibtidai incəsənət üzrə tədqiqatlarında, həmçinin L.Ştenberqin, S.Babikovun, N.Boroznanın, Tur Heyerdal, Emmanuel Anati, İ.Uruşadze, Anri Lot, N.Bader və başqalarının əsərlərində Qobustan mədəniyyəti haqqında, onun bəşər tarixində oynadığı rol barəsində bu və ya digər səpgidə fikir və mülahizələrə rast gəlmək olar. Bu cür müəlliflərin siyahısını gələcək tədqiqatlarımızda daha da genişləndirmək, artırmaq fikrimiz vardır. Bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır ki, Qobustan maddi-mədəniyyət abidələrinin Azərbaycanın qədim dövr tarixinin öyrənilməsi üçün ilk mənbə olması xüsusi tədqiqat obyektı olmamış, onlara ayrıca dissertasiya işi həsr edilməmişdir.

Qobustan abidələrinin Azərbaycan tarixində ilk mənbə kimi araşdırılmasında 1981-ci ildə ölkəmizə səyahət etmiş norveçli səyyah Tur Heyerdalın tədqiqatları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tur Heyerdal qayalar üzərindəki

¹ Fərəcova M. Azərbaycan qayaüstü incəsənəti. Bakı: 2009, s. 384; yenə onun. Qobustan çalaları. Bakı: 2007, 128 s.; yenə onun. Антропоморфные рисунки в Азербайджанские наскальные изображения // İKOMOS jurnalı №3, 2000, s. 17-21; yenə onun. Зооморфные рисунки в Азербайджанские наскальные изображения // İKOMOS jurnalı №3, 2000, s. 23-27; yenə onun. “Azərbaycan qayaüstü rəsmlərində totemist anlayışlar”// Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalı, №3-4, 2000. Yenə onun. Гобустан. Книга Азербайджана // Мировой архив наскального искусства, Edizioni del Centro, İtaliya, 2001, s.34-41; yenə onun. Azərbaycanda Paleolit dövrünə aid qadın və öküz rəsmləri haqqında bir neçə qeydlər // Milli Elmlər Akademiyasının elmi jurnalı, Bakı: 2001, №1; yenə onun. Qobustan fondunun materiallarında animistik konsepsiyası dünya analoqları ilə müqayisədə // Azərbaycan və Azərbaycanlılar jurnalı, №9-10, Bakı: 2002; yenə onun. Azərbaycanda qədim ovçuların öküzə sitayışı // Azərbaycan və Azərbaycanlılar jurnalı, Bakı: 2002, №11-12.

Günəş təsvirli gəmiləri görərkən son dərəcə heyətlənərək demişdir: “Qobustan kökləri çox qədimlərə gedib çıxan və hətta Mesopotamiyadan daha qədim, dürüst tarixi indiyə qədər məlum olmayan mədəniyyət ocağıdır”.¹

Tarixçi-arxeoloq A.Formozov “İbtidai incəsənətə dair oçerklər” adlı kitabında qədim dövrün önəmli mənbəsi kimi Qobustanın qədim qayaüstü təsvirlərinə ayrıca bir fəsil həsr etmişdir.² A.Formozov Qobustan qayaüstü təsvirlərini dövrləşdirərkən onları bir neçə laya ayırır. I laya aid ən qədim təsvirlərin başqa ərazilərin Paleolit təsvirlərinin oxşarı olduğunu göstərir. O, I mərhələ təsvirlərinin “Ana zağa” da mədəni təbəqələrindən əvvəl çəkildiyini güman edir. A.Formozov “Ana zağa” da həyatın arxeoloji tədqiqatlarının sübut etdiyi kimi, üst Paleolit dövründə başladığını göstərir. A.Formozov da İ.Cəfərzadə və başqa qayaüstü təsvirlər tədqiqatçıları kimi təsvirləri dövrləşdirərkən onların ölçü xüsusiyyətindən çıxış edir. A.Formozov “Ana zağa” da həyatın arxeoloji tədqiqatların sübut etdiyi kimi, Üst Paleolit dövründə başladığını göstərir.³ A.Formozov düşərgələrin Daş dövrü təbəqələrindən arxeoloji materiallarla birlikdə tapılmış kiçikölçülü rəsmli daşların düşərgələrin, o cümlədən “Ana zağa” 30 saylı qayadan və başqa təsvirli qayalardan qopmuş parçalar sayır.

O qeyd edir ki, ibtidai incəsənətin müxtəlif dövrləri üçün təsvirlərin özünəməxsus ölçüdə olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. 29 saylı daşdakı təsvirlər arasındakı yalnız bir ədəd iriölçülü öküz təsviri (döymə qadın və kişi) I mərhələ təsvirlərinə uyğun olduğunu qeyd edir və II mərhələyə yalnız 80-1 m ölçülü öküz təsvirlərini aid edir. Belə olduqda iri öküz təsvirini nə I, nə də II mərhələyə aid etməyən A.Formozov I mərhələyə aid heyvan təsvirlərinin olmadığını güman edir. Lakin onu bu mərhələyə aid etmir. A.Formozov bəzi qadın və bütün döymə kişi təsvirlərinin əlindəki və çiyindəki əşyanın paleolit yox, Mezolit üçün səciyyəvi olduğunu qeyd edir. A. Formozov “Ana zağa” düşərgəsinin girişinin cənub divarını təşkil etmiş qayadakı I mərhələyə aid təsvirlərin (30 saylı daş) iri və kiçikölçülü yayoxlu, kəmər-mədəni təbəqələr altında açılmış səhnədəki təsvirlərlə eyni səciyyədə onun davamı olduğunu güman edir.

Qobustandakı qədim Roma kitabəsinə İ.M.Cəfərzadə, P.X.Tumbil, Y.A.Paxomov və Z.İ.Yampolski xüsusi məqalələr həsr ediblər. Lakin son nəticə kimi burada olmuş Roma qoşunlarının nə sayı, nə də gəlmələrinin məqsədi, bu haqda bir başqa yazılı məlumatın, maddi dəlilin olmaması üzündən tam aydınlaşdırılmır. Aydın olan isə odur ki, birincisi, kitabə, adı hələ eradan əvvəlki III əsrdən çəkilən, Xəzər dənizinin qərb sahili boyu Cə-

¹ Əliyev T. Tur Heyerdal və Azərbaycan // Azərbaycan Arxeologiyası. 2002, c. 4, №1-2, s.145-148.

² Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. Москва: 1969, - 326 с.

³ Yəni orada.

nubdan şimala gedən yolun üstündədir. Yəni romalılar buraya bu qədim yolla gəlmişlər. Fərqi yoxdur, Tumbilin güman etdiyi kimi Sarmat keçidi vasitəsilə olsa (şimaldan) da, Ermənistandan keçərək Ağstafa vadisi və Kür ilə, Cənubdan Xəzər sahili ilə olsa da Böyükdaş və Kənizə dağları ilə Xəzər dənizi arasından keçən yolla gəlmişlər. İkincisi, romalılar bu kitabəni çox güman ki, ötəri, yolüstü yazmayıblar, az müddətə (heç olmasa bir neçə günlüyə) də olsa burada dincəlmək üçün dayanıblar. Tədqiqatçılar ona əsaslanır ki, o vaxt üçün qoşun hissəsinin Kür çayından şimala, heç olmasa su olan Bakıya kimi getməsi üçün (100 km-dən çox) azı iki gün vaxt lazım idi və onlar bu yolu gecələyib dincəlmədən keçə bilməzdilər. Bir tərəfdən də orada içməli su da olmalı idi. Belə bir nöqtə, həm yolun yarı edilməsi, həm də su olması baxımından Böyükdaş dağının ətəyi ola bilərdi. Qobustanda aparılmış tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, romalılar tərəfindən bu kitabə yazıldığı zaman, ümumən antik dövrdə Böyükdaş dağının cənub və şərq tərəfinin cənub hissəsində qaynar həyat olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, o vaxt Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsindəki çox sulu bulaq-quyunun (bu quyunun suyu ilin payız, qış və yaz aylarında daşıb öz-özünə axır) suyu əl ilə yonulub düzəldilmiş daş arxla dağın cənub ətəyinə axıdılmışdır, buradakı qaynar həyatın həcmi təsəvvür etmək olar. C.Rüstəmov eyni zamanda bir daha qeyd edir ki, İ.M.Cəfərzadə 16 sayılı daşın üzərində kitabədən 4 və 8 metr qərbə olmaqla 2 ədəd sadə qazılmış xaçvarı (üstəgəl işarəsi kimi) işarə qeydə almışdır. C.Rüstəmovun fikrincə, bu işarə əsl mənasında xristianlıqla bağlı deyil, çünki, əvvələn kitabə ilə işarələrin qazılması üsulu və saxlanma vəziyyəti uyğun deyil, bir də ki, Böyük Qobustan ərazisindəki 30 illik axtarış və müşahidələrə əsasən bu ərazidə ümumiyyətlə, islama qədər bütpərəstlik və atəşpərəstlik olub, xristianlıq olmayıb.¹

Dissertasiyanın **“Qobustan abidələri Azərbaycanın qədim dövr maddi-mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi”** adlanan ikinci fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. “Qobustanın Üst Paleolit və Mezolit dövrü abidələri” adlanan birinci yarım fəsildə ilk dəfə olaraq Qobustanda müxtəlif düşərgələrdən tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycan tarixinin Üst Paleolit və Mezolit dövrləri haqqında tutarlı fikirlər söyləməyə imkan verir. Bunlardan “Öküzlər” düşərgəsindən aşkar edilmiş daş məmulatların bir qisminin, iskanə tipli Üst Paleolit üçün səciyyəvi alətlərin çoxluğu, həndəsi formalı alətlərin azlığı (3 trapes, 4 segment), qayalardakı təsvirlər arasında qədim insan kişi və qadın, öküz təsvirlərinin olması buradan əsasən Üst Paleolit sonundan Mezolitə keçən tarixi dövrdə istifadə olunduğunu göstərir. Bu tarixi mənbə bizə Qobustan abidələrinin daha qədim dövrə, yəni Üst Paleolitə gedib çıxması haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Bir sıra Azərbaycanlı tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Kiçikdaş dağı Qa-

¹ Rüstəmov C. Qobustan - Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Bakı: 2006, 96 s.

yaaltı kolleksiyası sahəsində nəhəng qayanın, 7 saylı daş çatla ayrıldıqdan sonra, qalmış hissəsi, "Qayaarası" düşərgəsinin şimal divarını təşkil edən nəhəng qayadır. Daşın qərb tərəfində iri qayadan çatla ayrılmışdır. Şimal tərəfi başqa nəhəng qaya parçalarına söykəndiyindən keçilməz və ölçül-məzdir. 7 saylı daşdan ayrılmış cənub tərəfinin şərq-qərb uzunluğu 16 metr, hündürlüyü 12-13 metrdir. «Qayaarası» düşərgəsi daşın 7 saylı daşla arasındadır. Düşərgədə qazıntı aparılana qədər, yer səviyyəsindən üstə olmaqla 8 saylı daşın cənub və qərb tərəflərində 4 qrupda 12 ədəd təsvir qeydə alınmışdır. Onlardan birinci qrupda, cənub üzün şərq hissəsində, B-6 kvadratına düşən yerində, torpaqdan bir metr hündürdə, 2 öküz və xətt qalıqı (11-ci tablo, D-3) qeydə alınmışdır. Öküzlərin biri (№ 1) yönü sola, o biri (№ 2) sağa təsvir olunmuşdur. Birinci öküz (№ 1) kiçik ölçülü, bədən quruluşu və buynuzları real verilməklə təsvir edilmişdir.

Burun hissəsi və qabaq ayaqları silinmişdir. Onun üstündə yönü sağa çəkilmiş ikinci öküz (№ 2) çox yoğun bədənə və qeyri-simmetrik, boyun fırt göstərilmədən, başı bədənə boğazı olmadan bitişmiş təsvir edilmişdir.

Dik qalxan buynuzları bucaq altında qabağa uzanır və s. Qeyd etmək lazımdır ki, İ.Cəfərzadə Qobustan materiallarının tədqiqinin nəticələrinə həsr edilmiş elmi əsərləri ilə Qobustanın Mezolit dövrü problemini Azərbaycan tarixşünaslığına gətirmişdir. Mezolit dövrünə aid Qobustandan aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələri sübut edir ki, bu dövrün sakinləri artıq oturaq həyat sürmüş, əmək və yaşayış tərzləri kollektiv xarakter daşmışdır.¹ Qobustanın xronoloji təsnifatına nəzər yetirdikdə onun yaranma tarixini tədqiqatçılar tarixi mənbələrə istinad edərək belə qənaətə gəlirlər ki, burada insanların yaşayışı Üst Paleolit sonu-Mezolit əvvəllərinə təsadüf edir. Qobustanda insanların ilk məskunlaşması üçün əlverişli təbii coğrafi şərait xvalın dövründə e.ə. XVIII-XV minilliklərdə Üst Paleolit sonundan yaranması müəyyənləşdirilmişdir. Alimlərin tədqiqatlarını nəzərdən keçirdikdə, bu mənbələrə əsasən Üst Paleolit sonunda Mezolit üçün səciyyəli sayılan yay-ox, yığma dişli alətlərin külli nümunələrinin meydana çıxdığını və onların tədricən Mezolit dövrünün əsas göstəricisinə necə çevrilməsini Üst Paleolit sonuna aid düşərgələrin maddi-mədəniyyət nümunələrində və eləcə də təsvirlərdə aydın izləmək mümkündür.²

Azərbaycan tarixinin Mezolit dövrünün öyrənilməsində Qobustanda mövcud olan bir sıra abidələrlə yanaşı, qayaüstü təsvirlər də mühüm rol oynayır. Mezolit abidələrinə Qobustanda "Ana Zağa", "Kənizə", "Öküzlər", "Daşaltı", "Firuz", Ceyranlar düşərgələrində rast gəlinir. Qobustanın qaya-ları üzərində həkk olunmuş kişi və qadın rəsmləri, əsasən silahlı-silahsız, ovçu, süvari, dənizçi və s. formalarında təsvir olunmuşlar, bunlar isə qədim

¹ Cəfərzadə İ.M. Qobustan. Qayaüstü rəsmlər. Bakı: YNE-XXI, 1999, 259 s.

² Azərbaycan arxeologiyası. 6 cildə, I c, Bakı: 2008, 448 s.

dövrü araşdırmaq üçün misilsiz maddi və mənəvi mənbələr hesab olunur. 1973-cü ildə “Ceyranlar” düşərgəsində 52 kv.m sahədə tədqiqat işləri aparılmışdır. Burada 49 saylı qayanın alt hissəsindəki balıq təsviri, üzərində qədim şəkillər çəkilmiş və səthi yuyularaq hamarlanmış, üç ədəd əhəngdaşı parçası da qum təbəqəsinin işərisində qalmışdır. Bu, müəyyən dövrdə Xəzər dənizi səviyyəsinin buraya- “Ceyranlar” düşərgəsinə qədər qalxmasının nəticəsidir.¹

Dissertasiyanın ikinci fəslinin **“Qobustanın Neolit və Eneolit dövrü abidələri”** adlanan ikinci yarım fəslində vətənimizin qədim tarixinin öyrənilməsində Neolit və Eneolit dövrü abidələri xüsusi maraq doğurur. Qobustan qayaüstü abidələri içərisində Neolit dövrünə aid təsvirlər tədqiqatlar üçün geniş və zəngin materiallar vardır. Neolit təsvirləri mövzu baxımından da zəngindir. Qadın və kişi təsvirlərini xarakterizə edən tədqiqatçı İ.Cəfərzadə onların hərəkət formalarından tutmuş geyim və silahlarından təsvir edib, o dövrün ab-havasını, insanların sosial həyatını, qarşılıqlı münasibətlərini açıb göstərir. O, öz tədqiqatlarında mənbə baxımından dəyərləndirdiyi qayaüstü təsvirlərə əsasən, o dövrdə Qobustanın qədim çağlardakı fauna və florasına qiymət verir və belə bir hava şəraitinin, yəni, savanna xarakteri daşıyan landşaftın, tropik sistemin mövcud olmasının nəticəsində qadınların çox hallarda açıq geyimdə gəzdikləri qənaətinə gəlir. Lakin eyni zamanda kişilərin də heyvan dərisindən, yaxud yundan və ya ağac qabığından toxunan yanacaqlar geydiklərini ehtimal edir. Görkəmli tədqiqatçının araşdırdığı bu mənbənin, göstərilən xarakterik xüsusiyyətli siluet adam rəsmləri Erkən Neolitə, təxminən e.ə. VIII minilliyə aid edilir.

C.N.Rüstəmov və F.M.Muradovanın birgə apardıqları tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Qobustanda Neolit dövrünün ilk mərhələsinə aid mənbələr “Ana zağa”nın orta təbəqəsində, “Ovçular zağa”sında üst layda, “Kənizə” də I kamerada Mezolit təbəqəsinin üstündə, II kamerada və düşərgədə (Daşaltı sığınacağı) giriş yolunun qarşısında 134, 134a, 116a sayılı daşların arasındakı sahədə, “Firuz-2”, “Qayaarası-2”, “Öküzlər” düşərgəsində və s. qeydə alınmışdır.²

Tədqiqatçı İ.M.Cəfərzadə Qobustanda Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 45 saylı daşın cənub üzündə boynuna ip bağlanmış öküz təsvirinin olduğunu əsas tutaraq bu mənbəyə əsasən burada heyvan əhliləşdirilməsini iribuynuzlu heyvandan başladığını göstərmişdir. Ancaq bu daşın arxa üzündə eyni texniki üslubda işlənmiş öküz ovu səhnəsinin təsvir olunması

¹ Мурадова Ф.М., Рустамов Д.Н. Археологические исследования в Гобустане в 1973 году // АЭИ в Азербайджане (1973 г.). Баку: 1974, с. 8-11.

² Рустамов Дж., Мурадова Ф. О результатах археологических исследований 1981 года в Гобустане // Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1980-1981 гг.), Баку: 1986, с. 92-94.

Qobustanda qaramalın əhliləşdirilməsinin onun hələ ovlandığı dövrdə e. ə. VIII minilliyin sonlarında baş verdiyini söyləməyə əsas verir. Neolit dövründə Qobustanda ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıq təsərrüfatı hələ də aparıcı sahələr olaraq qalır və fəaliyyət göstərirdi. Qobustanda “Ana zağa” və “Kənizə” düşərgələrində aşkar edilmiş maddi mənbələr və onların yaxınlığındakı daşlarda çoxlu kasavari yalaqlara rast gəlinmişdir. Bu, formaca konusvari yalaqlardan yağış suyu, qurban qanının yığılması və şübhəsiz, duru xörəklərin hazırlanması üçün istifadə edilirdi.

Qobustanda “Ana zağa” və “Kənizə” düşərgələrində aşkar edilmiş maddi mənbələr və onların yaxınlığındakı daşlarda çoxlu kasavari yalaqlara rast gəlinmişdir. Onlar daş alətlə qazılmış əsl tərənəm qablardandır. Bu, formaca konusvari yalaqlardan yağış suyu, qurban qanının yığılması və şübhəsiz, duru xörəklərin hazırlanması üçün istifadə edilirdi. Bunun üçün ocaqda qızarcayadək qızdırılmış çay daşları yalağa atılır və alınan hərarət oradakı mayeni bişirirdi. Düşərgələrdə odda yanıb qızarmış çox sayda çaydaşı qırıqlarının ocaq və yalaqlar ətrafında tapılması deyilənləri təsdiq edir. Qobustan abidələrində aşkar edilən Neolit dövrünə dair mənbələr əsasən gil qaba qədərki ilk mərhələyə aiddir. Bu abidələrdə hələ gil qab yoxdur. Burada Neolit dövrünün inkişaf etmiş - gil qabın meydana gəldiyi və son mərhələsi zəif və çətin izlənilir. Görünür, Neolitə keçid dövrünün ilk çağlarında Qobustanda baş vermiş təbii hadisələr (qayaların uçması, yerinin dəyişməsi, bəlkə də güclü zəlzələ) nəticəsində, “Ana zağa”, “Kənizə” də müəyyən müddətə həyat kəsilmiş, sonrakı dövrlərdə, təxminən Eneolitə sonu, İlk Tunc dövründə yenidən canlanmışdır.¹

Dissertasiyanın ikinci fəslinin **“Qobustanın Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələri”** adlanan üçüncü yarım fəslində Azərbaycan tarix elminin nailiyyətlərindən biri olan Qobustanda Tunc və Erkən Dəmir dövrünə dair qismən aşkar olunan mənbələr əsasında bu dövrlərə aid mədəniyyətin öyrənilməsinin təməlinin qoyulmasından bəhs olunmuşdur. Bəşəriyyət tarixində “Tunc dövrü” adlanan bu dövr Azərbaycanda 4 min il bundan əvvəl olduğuna baxmayaraq çox zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri vermişdir.

Məhz buna görə də məşhur rus alimi, akademik İ.Meşşaninov Azərbaycanın ərazisini zəngin və təbii muzey adlandırmışdır.² Düzdür, bu təməl sovet dövründə qoyulsa da Azərbaycan müstəqil olduqdan sonra bu işlər keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəlmişdir. Hazırda tarixçilərin gərgin tədqiqatları nəticəsində Azərbaycanın ərazisində Tunc və Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin geniş yayıldığı müəyyən edilmişdir. Azərbaycanın tanınmış tədqiqatçıları C.Rüstəmov və F.Muradova birlikdə 1965-1966-cı

¹ Azərbaycan arxeologiyası. 6 cildə, I c, Bakı: 2008, 448 s.

² Q.İsmayılzadə. Azərbaycan arxeologiyasının sərbanı. “Xalq qəzeti”, 21 dekabr, 2015-ci il. www.xalqazeti.com>news>social

illərdə Qobustanın “Ana zağa” və “Çardağ zağası” sığınacaqlarındakı elmi tədqiqatları nəticəsində Mezolit və Tunc dövrlərinə aid mənbələr əsasında bir sıra maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar etdilər.¹

Görkəmli alim İ.Cəfərzadə Qobustan materiallarının tədqiqinin nəticələrinə həsr edilmiş elmi əsərləri ilə Qobustanın abidələrinin Azərbaycan tarixinin qədim dövrü probleminin öyrənilməsi üçün mühüm mənbə olduğunu Azərbaycan tarixşünaslığına gətirmişdir. Qobustanda aşkar edilən maddi və mədəni mənbələr sübut edir ki, bu dövrün sakinləri artıq oturaq həyat sürmüş, əmək və yaşayış tərzləri kollektiv xarakter daşmışdır.²

“Firuz-2” düşərgəsində son Neolit-Eneolit və Erkən Tunc dövrü qalıqlarına təsadüf olunmuşdur. “Firuz” düşərgəsi ikinci dəfə tunc dövründə istifadə olunmuşdur. Sonrakı dövrlərin (Tunc, Antik və erkən orta əsrlər) təsvirlərinə Kiçikdaş ərazisinin düzən sahəsi və Daşqışlaq sahəsində daha çox rast gəlinir. Qədim qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsində əsas məsələ onların tarixinin düzgün müəyyənəşdirilməsi və çəkilmə səbəblərinin izahından ibarətdir. Sözsüz ki, hər bir qədim rəsm nə vaxtsa və hansı məqsədlə çəkilib.³ 1972-1973-cü illərdə Qobustanda “Firuz-2” düşərgəsində 19 saylı qaya üzərindəki təsvirlər tədqiq olunarkən maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur. Maddi mənbələrin ilkin öyrənilməsi, 1973-cü il mövsümündə aşkar edilmiş əsas mənbə olan qayaüstü təsvirlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, düşərgənin aşağı mədəni təbəqəsinin yaradıcıları mezolit dövründə yaşamış və əsasən balıqçılar və ovçular olmuşlar.⁴ “Firuz-2” düşərgəsi kiçik oturaq qrupun yaşayış yeri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı tarixi mərhələlərdə də Qobustanda yaşayış davam etmişdir. Böyükdaş dağının aşağı terrasında, qayaüstü təsvirlərə malik olan 108, 109 və 110 saylı qayaların arasında 7 saylı qayaaltı sığınacaq yerləşir. 1972-ci ildə sığınacaq qarşısında başlanan kəşfiyyat işləri 1973-cü ildə sonadək başa çatdırılmış və qazıntılar bitmişdir. İ. Cəfərzadə 108, 109 və 110-cu qayaların səthində Tunc və Erkən Dəmir dövrlərinin təsvirlərini, rəsmlərini aşkar etmişdir. Azərbaycanın qədim dövrünə dair abidələrin öyrənilməsində Qobustandakı Böyükdaş və Kiçikdaş dağları ərazisində aşkar edilmiş düşərgələrdəki tapıntılar və maddi-mədəniyyət nümunələri, qayaüstü təsvirlər böyük material verir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Qobustan petroqlifləri Azərbaycanın qədim dövr mədəni mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi”**

¹ Muradova F. Qobustanın tunc dövrü abidələrindən rəsmli daşlar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, №1, s. 47-54

² Cəfərzadə İ.M. Qobustan. Qayaüstü rəsmlər. Bakı: YNE-XXI, 1999, 259 s.

³ Rüstəmov C.N. Qobustan petroqlifləri. I kitab, Bakı: Kooperasiya, 2003, 104 s.

⁴ Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М. Археологические исследования в Гобустане в 1973 году. АЭИ в Азербайджане (1973 г.), Баку: 1974, с. 8-11.

adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində üç yarım fəsildən ibarətdir. **“Qobustan petroqliflərində sosial strukturun və təsərrüfat həyatının əksi”** adlanan birinci yarım fəsildə maddi və mənəvi mənbələri özünün daş kitabəsinə həkk edən bu unikal abidədə Qobustanda yaşayan qədim insanların sosial strukturu və təsərrüfat həyatı açıq şəkildə öz əksini tapmasından geniş bəhs olunur. Aparılan elmi araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, bəşər tarixində onun bütün sonrakı inkişafını müəyyən edən bu mühüm mərhələ mənimsəmə təsərrüfat formasından (ovçuluq, yığıcılıq, balıqçılıq) istehsal edici təsərrüfat formasına keçid olmuşdur. Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Mezolit dövründən başlayaraq ibtidai icma cəmiyyətinin yüksək inkişafına zəmin yaranır, cəmiyyətdə və qədim insanın təsərrüfat həyatında yeni dönüş əmələ gəlir, istehsal edici təsərrüfatın əsas sahələri inkişafa başlayır. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aydın olmuşdur ki, Mezolit dövründən başlayaraq ilkin əkinçi-maldar mədəniyyəti əsasında yeni təsərrüfat forması meydana gəlib inkişaf etməyə başlayır.

Qobustanın abidələrinin Azərbaycan tarixinin qədim dövrü probleminin öyrənilməsi üçün mühüm mənbə olduğunu Azərbaycan tarixşünaslığına görkəmli alim İ. Cəfərzadə Qobustan materiallarının tədqiqinin nəticələrinə həsr edilmiş elmi əsərləri ilə gətirmişdir. Tədqiqatlar zamanı aşkar edilən maddi və mənəvi mənbələr sübut edir ki, bu dövrün sakinləri artıq oturaq həyat sürmüş, əmək və yaşayış tərzləri kollektiv xarakter daşmışdır.

“Azərbaycan tarixi” adlı monoqrafiyasında tədqiqatçı İ. Məmmədov Qobustan abidələrinə toxunaraq qeyd etmişdir ki, bu ərazidə istehsal edici təsərrüfatın elementləri Mezolit sonu-Neolit əvvəlindən yaranır. İndiyədək 20-yə qədər qayaaltı yaşayış məskəninə aşkara çıxarıldığı Qobustandakı mezolit abidələri sübut edir ki, bu dövrdə istehlak təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçid üçün hərtərəfli zəmin yaranmış, ibtidai maldarlıq və əkinçiliyin rüşeymləri meydana çıxmışdır.¹ Mezolit sonunda ibtidai maldarlıq və əkinçilik təsərrüfatının yaranması sahəsində ilk addımlar atılmışdır. Qobustanda yaşayan ibtidai insanların sosial strukturu və təsərrüfat həyatında mərhələ-mərhələ baş vermiş dəyişikliklər, onların yığıcılıqdan ibtidai əkinçilik vərdişlərinə yiyələnməsi və ovçuluqdan ibtidai maldarlıq təsərrüfatına keçid etmələri nəinki qayaüstü təsvirlərdə öz əksini tapmış, eyni zamanda arxeoloji-elmi tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında özünü real şəkildə büruzə verməkdədir. Biz tədqiqatlar zamanı, maddi və mənəvi mənbələr, dəlillər əsasında burada yaşayan insanların sosial durumu haqqında geniş informasiya ala bilərik.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci yarım fəslə **“Qobustan petroqliflərində Azərbaycanın qədim dini inanclarının əksi”** adlanır. Burada bütövlükdə Qobustanda yaşayan qədim insanların dini inanclarını özündə

¹ Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2005, 486 s.

əks etdirən qayaüstü təsvirlər tədqiq olunmuşdur.

Qobustan petroqliflərini tədqiq edərkən əyani şəkildə görünür ki, burada ibtidai insanların qədim dini inancları və astronomik biliyə malik olmaları öz əksini tapmaqdadır. Buradakı mənbələrə istinad edərək qeyd etmək olar ki, Daş və Tunc dövrlərinə aid rəsmlərin əsas hissəsi ibtidai ovçuların məişəti ilə bağlıdır və görünür, şamanlar və kahinlər tərəfindən həkk olunmuşdur. Bu proses müxtəlif mərasimlərlə (tonqal qalanması, rəqslərlə, ovsunlarla, təsvir edilmiş heyvanın zədələndirilməsi və s.) müşayiət olunmuşdur. “Nağara daşın” olması, çoxlu rəsmli daşlar üzərində qırmızı ləkələr şəklində tonqalların izləri, 1948-ci ildə Yazılıtəpənin ətəyində elmi tədqiqatlar nəticəsində aşkarlanmış kül, yanmış torpaq və ağac kömürünün xırda hissələri olan tonqal qalıqları bu fikri təsdiq edir. Böyük miqdarda qaya təsvirlərinin yerləşdiyi Yazılıtəpə, görünür, uzun müddət magiya və kult əhəmiyyətinə malik olmuşdur. Qurbanvermə rəsmləri olan bir daş bu fikrin sənədli təsdiqidir. Bu daşda ibadət pozasında əllərini yuxarı qaldırmış adamlar da təsvir olunmuşdur. Çoxlu daşlarda səma cisimləri, svastikalar, xaçlar və başqa dini və sitayiş işarələri çəkilmişdir.¹

Qobustan qayaüstü rəsmləri özünün qədimliyi, çoxdövrürlüyü və rəsmlərin süjet zənginliyinə görə dünya miqyasında xüsusilə səciyyələnən abidələrdən biridir. Qobustan qayaüstü rəsmlər qalereyası görkəmli Azərbaycan arxeoloqu İ.M.Cəfərzadə tərəfindən aşkara çıxarılmış (1939-1940-cı illər) və 20 ilə yaxın (1947-1966-cı illər) müntəzəm tədqiq olunmuşdur. Qobustanda qədim yaşayış yerləri və qəbir abidələrində uzun illərdən bəri C.Rüstəmov və F.Muradova tərəfindən aparılmış arxeoloji tədqiqatlar, buradakı qayaüstü rəsmlərin xronoloji cərcivəsi ilə yanaşı, həm də mövzu baxımından təsnif etməyə imkan verir.² Bu baxımdan bu qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi elmi və tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin üçüncü yarımfəslə **“Qobustan petroqliflərində ibtidai incəsənətin əksi”** adlanır. Azərbaycan xalqının qədim incəsənətindən bəhs edərkən məhz Qobustanın Mezolit düşərgəsindən və qayaüstü rəsmləri kitabəsindən başlamaq lazımdır.

Qobustanda ilkin əsası qoyulmuş bu qədim qayaüstü kitabələr, petroqlif yazılar xalqımızın tarixinin çox mühüm inkişaf mərhələsi sayılan Tunc dövründə (e.ə. IV-II minilliklərdə) əkinçi-maldar tayfalar arasında geniş yayılmışdır. Azərbaycanda ibtidai incəsənət 3-6 min il bundan əvvəllər Tunc dövründə, xüsusilə onun orta və son mərhələlərində özünün çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. İbtidai incəsənətin bu yüksəliş mərhələsi Qobustan qayaüstü təsvirlərində də özünü parlaq şəkildə təəcəssüm etdirir. Bu abi-

¹ Наджафзаде А. Гавалдаш, Баку // «İrs» Международный Азербайджанский журнал, №6 (36), 2008

² Rüstəmov C.N. Qobustanın “canlı” daşları yaşamalıdır // “Bakı” qəz., 1968, 8 dekabr

dələr qədim rəsmlər, sulu yemək hazırlamaq və yağış suyu yığıcı üçün istifadə olunan çuxurlar, heyvanları bağlamaq üçün ikitərəfli dəliklər, nişanlar, damğalar, qədim yazılar və s. ibarətdir. Minlərlə qaya, daş üzərində aşkar olunmuş və qeydə alınmış bu abidələr qədim insanlar tərəfindən yaradılmışdır və onların təsərrüfat və əqli fəaliyyətini əks etdirir. Qobustan petroqlifləri keçmişin bədii salnaməsidir. Onlar həm ibtidai bəşər tarixini, həm də qədim incəsənətin bir çox sahələrinin, qrafikanın, musiqinin, rəqsin, daş emalı sənətinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qobustan abidələri Üst Paleolit dövrünün sonundan eramızadək olan təxminən 20 minillik dövrü əks etdirir.¹

Qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi və xüsusən, dövrlərinin müəyyənləşdirilməsi işində mədəni təbəqə altından aşkar edilmiş bu kimi daşlar üzərindəki qədim rəsmlərin elmi əhəmiyyəti qədərsizdir. Göstərilən daşlardakı rəsmlər bu ərazidə oxşar təsvirlərin bir növ doğum şəhadətnaməsi sayıla bilər. Ona görə də Qobustanın qədim qayaüstü təsvirlərini xalqımızın qədim mədəniyyətinin və tarixi inkişaf yolunun güzgüsü saymaq olar. Qobustan çox geniş mövzulu, dərin məzmunlu 15-20 minillik tarixi dövrdə tarixin inkişaf yollarını işıqlandıran şəkillər qalereyasıdır. Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlər qayalar üzərində harada gəldi çəkilməyib. Qədim qobustanlıların yaşayışını, təsərrüfat həyatı və dünyagörüşünü əks etdirən bu incəsənət abidələri ən çox qədim insan düşərgələrinin divarlarında və oraya yaxın daş və qayalar üzərində döymə, qazma, sürtmə, cızma üsulu və palitra ilə rəngli (Böyükdaşda yuxarı səkidə daş № 24a, 181; Qayaaltı kolleksiyada daş №11) çəkilməmişdir.²

Qobustanda xronoloji cəhətdən çoxminillik tarixi dövrləri (Mezolit, Neolit, Eneolit, Tunc, ilk Dəmir və orta əsrləri) əhatə edən minlərlə rəsmlər mövcuddur. Burada hər dövrün təsviri incəsənət nümunələrinin işlənmə xüsusiyyəti və ayrı-ayrı təsvirlərin xarakteri görkəmli Azərbaycan arxeoloqu İ.M.Cəfərzadə tərəfindən dəqiq izlənərək səciyyələndirilmişdir. Qobustanın Mezolit, Neolit və Eneolit dövrlərinin (eramızdan əvvəl XV-V minilliklər) əsasən iriölçülü, realist üslubda işlənmiş qayaüstü təsvirlərindən fərqli olaraq, Tunc dövrü rəsmləri kiçik miqyasda və sxematik (siluet) şəklində icra edilmişdir.

Gəmiqayada olduğu kimi, Qobustanda da Tunc dövrü qayaüstü təsvirlərinin əksəriyyəti tək, qoşa və sürü halında sağ, sol istiqamətdə duran və hərəkət vəziyyətində göstərilən keçirə rəsmləridir. F.M.Muradovanın tədqiq etdiyi Qobustan qədim yaşayış yerlərindəki daşlar və kurqan daşları üzərində keçirə təsvirləri həkk edilmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar hətta Qobustan və Gəmiqaya təsviri sənət nümunələri

¹ www.medeniyyet.az / BAKU GUIDE. 04, 2015 / APREL

² Rüstəmov C. Qobustan tariximizin güzgüsüdür // Elm» qəzeti, №3-4, 28 yanvar 2000-ci il.

arasında oxşar və fərqli cəhətlərin olmasını da qeyd edirlər. Məsələn, V.Əliyev yazır ki, hər iki abidədə Tunc dövrü qayaüstü təsvirləri kiçik ölçüdə olub, döymə, sürtmə üsulu ilə çəkilmiş, müxtəlif heyvan (keçi, maral, öküz, at, it) və adam rəsmlərindən ibarətdir.¹

Qobustan ərazisində aşkar edilmiş ibtidai təsviri sənət əsərlərinin mövzusu, əsasən real həyatdan götürülmüşdür. Onların əksəriyyətinin məzmunu insanların həyat tərzilə, əkinçiliklə, maldarlıqla və ovçuluqla bağlıdır. Bir qrup rəsmlər isə totemlərə və astral cisimlərə aid olub, ibtidai insanların ilkin dini görüşlərini və ideoloji baxışlarını əks etdirir. Tunc dövründə Qobustan ərazisində yaşayan insanların mədəni inkişaf səviyyəsi xeyli yüksəlmiş, müəyyən mərasimlərdə rəqslərin icra olunması, ilkin musiqinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Qobustandakı qaval daşları, yallı təsvirləri Eneolit və Tunc dövrlərində Azərbaycanda musiqi mədəniyyətinin inkişaf etdiyini göstərir. Qobustanla yanaşı Gəmiqaya, Anadolu və Kəlbəcərin Tunc dövrü qayaüstü rəsmlərinin eyni üslubda icra olunması, əksəriyyətinin süjet etibarilə eyniyyət təşkil etməsi qədim Azərbaycanda və onunla yaxın qonşuluqda yerləşən ərazilərdə mədəniyyət və etnik mənşə etibarilə bir-birinə yaxın tayfaların yaşadıklarını ehtimal etmək olar. Buradakı tarixi abidələr Azərbaycanın qədim mədəniyyət və incəsənət xəzinəsinə qızıl fond kimi daxil olmuşdur. Bütün bunlar isə bir daha sübut edir ki, Qobustan-Azərbaycan bəşər sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən biri olmaqla zəngin və qədim tarixə malikdir. Min illər boyu onun ərazisində dünyanın mədəniyyət xəzinəsinə daxil olmuş zəngin mədəni irs yaradılmışdır.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində aparılan tədqiqata yekun vurulmuş, ümumiləşdirmələr aparılmış və əldə olunmuş nəticələr təhlil edilmişdir.

¹ Əliyev V. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərənəşr, 1992, 79 s.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi məqalələrində əksini tapmışdır.

1. Qobustan qayaüstü təsvirlərində qadın surətləri / AMEA-Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu; 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları, A.A.Abbasovun anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2007, s.119-121.
2. Qobustanın qayaüstü təsvirlərinin Azərbaycanda mezolit dövrünün öyrənilməsində rolu // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 4, Bakı, 2011, s.199-206.
3. Cənubi Qafqazın qədim abidəsi: Qobustan // Qarapapaqlar jurnalı. Tbilisi: fevral 2011, № 2 (44), s.12-18.
4. Qobustan-daş yaddaşımız / Azərbaycan Təhsil Nazirliyi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika elmi konfransının materialları, № 1, Bakı-2011, s.236-238
5. Методическое пособие по предмету “Архивоведение” (для подготовки бакалавров) // Proqram, Bakı, 2013, s.32.
6. Пиктографический памятник Азербайджана-Гобустан // Журнал “Гилея”. Науковий висник. Випуск 72 (№5), Киев, 2013, s.266-269.
7. Azərbaycanın maddi-mədəniyyət ocağı-Qobustan // Tarix və onun problemləri” nəzəri, elmi, metodik jurnal. № 4, Bakı, 2014, s.316-321.
8. Qobustanda qədim Roma kitabəsi // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, №2 Bakı, 2015, s. 179-184

Гобустанский памятник как первоисточник для изучения древней истории Азербайджана

РЕЗЮМЕ

Во введении диссертации обосновывается актуальность, научная значимость, хронологические рамки изучаемой темы, определяются цели и задачи исследования, дается подробный обзор источников а также освещается степень изученности исследуемой проблемы. В том числе обосновывается методологическая основа, научная новизна и практическое значение исследования.

Первая глава под названием «Отражение наскальных изображений Гобустана в исследованиях» состоит из двух подглав: В первой подглаве под названием «Памятники Гобустана в Отечественной историографии» показывается, что в 1939 г. известный азербайджанский археолог Исхаг Джафарзаде обнаружил здесь около 3500 наскальных изображений, рисунков и знаков и др. Азербайджан исследователи Дж.Рустамов, Ф.Мурадова, М.Фараджова, Н.Мусеибли и др. изучали Гобустанские петроглифы как материальный и духовный источник, также давали сравнительные анализы.

Вторая подглава первой главы называется «Гобустанские памятники в иностранных исследованиях». В этом параграфе З.И.Ямпольский, Эммануела Анати, А.А.Формозов, Н.О.Бадер, Н.Г.Борозна и другие иностранные исследователи обратили внимание на уникальность Гобустанских наскальных изображений.

Вторая глава диссертации, названная «Гобустанский памятник как источник для изучения древнего периода материально-культурной истории Азербайджана» также состоит из трех под глав: «Гобустанский памятник периода Верхней Палеолита и Мезолита», «Гобустанский памятник периода неолит и энеолита», «Гобустанский памятник периода Бронзы и раннего железа». В этой главе Гобустанские наскальные надписи освещается в хронологическом порядке. В Гобустане историки-археологи нашли материальные и духовные источники периода Верхнего Палеолита, Мезолита, Неолита, Энеолита, Бронзы и Раннего Железы.

Третья глава называется «Гобустанские петроглифы как источник для изучения материальной культуры древнего Азербайджана» И это глава тоже состоит из двух под глав: « Отражение социальная структура и хозяйственная жизнь в Гобустанских петроглифах», «Отражение древних религиозных взглядов Азербайджана в Гобустанских петроглифах» и «Отражение первобытного искусство в Гобустанских петроглифах». В свою очередь в этой главе говорится о социальной структуре, хозяйственной жизни, о древних религиозных взглядов и о первобытном искусстве население Гобустана.

В заключении диссертации подводятся общие итоги проделанной работы, предлагаются обобщения и анализируются полученные результаты.

**GOBUSTAN MONUMENTS AS A FIRST SOURCE OF LEARNING OF
AZERBAIJAN'S ANCIENT PERIOD HISTORY**

SUMMARY

In the introduction of dissertation is substantiated the relevance of the thesis and the scientific importance and chronological frame of the subject, defined goals and objectives of the study, provides a detailed overview of the sources and highlights the level of knowledge, the study of the problem. And also substantiates the methodological framework, scientific novelty and practical significance of the study.

The first chapter of thesis called "Learning of Gobustan petroglyphs in the researches" has two subchapters. The first subchapter called "Gobustan monuments in the historiography of Azerbaijan" shows that it was discovered by well-known archeologist Ishag Jafarzadeh in 1939 for the first time. And also author paid attention to Azerbaijani researchers J.Rustamov's, F.Muradova's, M.Farajova's, N.Museyibli's works, it was given comparable analyses of their thoughts.

The second subchapter of first chapter is called "Gobustan monuments in the foreign historiography". In this subchapter the author gives detailed information about Z.Yampolsky, E.Anati, A.A.Formozov, N.O.Bader, N.G.Bronza and other foreign scholars which researched Gobustan descriptions.

The second chapter of thesis called "Gobustan monuments as a source learning of Azerbaijan's ancient material culture" has three subchapters. They are "Monuments of Upper Paleolithic and Mesolithic Age of Gobustan", "Monuments of Neolithic and Eneolithic Age of Gobustan" and "Monuments of Bronze and Early Iron ages of Gobustan". In this chapter is given chronological sequences of Gobustan rock paintings. It was discovered material and spiritual sources dated to Upper Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, Eneolithic, Bronze and Early Iron Ages by archeologists.

The third chapter is called "Gobustan petroglyphs as a source of learning of history of material culture of Azerbaijan's ancient period". This chapter has two subchapters. They are "reflection of social structure and agricultural life in Gobustan petroglyphs", "reflection of Azerbaijan's ancient religious faiths in Gobustan petroglyphs" and "reflection of primitive art in Gobustan petroglyphs". In this chapter is also researched social, agricultural life, ancient reliefs of peoples lived Gobustan, and reflection all of these in rock paintings.

In conclusion, the thesis summarizes the overall results of the work done, offered generalizations and analyzes the results.

Tiraj 100. “Elm və Təhsil” nəşriyyatı

Sifariş 375. Pulsuzdur

На правах рукописи

СААДАТ ВАГИФ ГЫЗЫ АБДУЛЛАЕВА

**ГОБУСТАНСКИЙ ПАМЯТНИК КАК
ПЕРВОИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕЙ
ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Специальность: 5509.01 – Историография, источниковедение
и методы исторических исследований

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по истории**

БАКУ – 2016